

עיונים בסיפורי ש"י עגנון

מדריך למורה

בבית הספר הממלכתי והממלכתי דתי

משרד החינוך והתרבות האגף לתכניות לימודים ירושלים התשמ"ז

"מעלות" הוצאת ספרים בע"מ

מאמר שקד

מה גרם לו לבעש"ט שנתפרסם בעולם?

א. חידת הכותרת ופתרונה

בסיפור "מה גרם לו לבעש"ט שנתפרסם בעולם" מהוללת מצוות כיבוד אם באופן מיוחד, אבל תוך כדי כך אנו שומעים דברי הלל גם למצוות אחרות. המידות המוסריות-הדתיות הזוכות כאן להאדרה הן: (1) כיבוד-אם (2) צניעות (צדיק נסתר)¹ (3) קיום מצווה לשמה, שלא על מנת לקבל פרס (4) הידור מצווה הנחשבת יותר מקיום מצווה (5) הענוות (הכוונה לענוותו של הבעש"ט, המספר עד כמה הוא פחות ביחס ל"אותו צדיק").

ר.ב.
ש"ט
ס
.
בעש"ט.

רובן של מידות אלה מיוחסות בגוף הסיפור ל"אותו צדיק" נסתר. עובדה זאת מעוררת שאלות אחדות, למשל: מדוע אפוא נתפרסם הבעש"ט בעולם ולא "אותו צדיק"? מדוע אין "אותו צדיק" מקבל את שכרו, כמגיע לו? מדוע מוכיח סיפור חסידי, שצדיק נסתר אינו זוכה לשכר? ומדוע הבעש"ט מספר לתלמידיו, שפרסומו בעולם בא לו עקב כך שלא הידר במצווה?

טרת
די
יקה

הסיפור הוא סיפור-חידה על פי כותרתו וסיפור-פתרון על פי סופו. על חידת "מפני מה נתפרסם הבעש"ט בעולם?" אנו נענים: "זוהי שגרה יסורים לאמו שלא בפניה יצא דינו שיתפרסם בעולם." השאלה הראשונה המתעוררת היא: מי חד את החידה? מיהו השואל? אפשר להשיב, שזוהי שאלתם של חסידים הדבקים בבעש"ט ורוצים לפרסם ולהודיע מדוע רבם נתפרסם בעולם. תשובה זאת הולמת אמנם את המשפט האחרון בסיפור, שעל פיו מובא "כל זה" "מפי החסיד ר' אורי אלכסנדר שיחיה".

ני
.
ר.
.
גוד
.

אך פתרון החידה הניתן על ידי החסידים מעורר תמיהה, שהרי מתברר מהסיפור, שהבעש"ט נתפרסם בעולם שלא לטובתו כלל. הפרסום היה למעשה עונשו של הבעש"ט על כך "שגרם יסורים לאמו". חזק לדבר נמצא בביטוי "יצא דינו", המופיע בסיום כנגד הביטוי "נתפרסם" שבכותרת, וממנו משתמע, שאכן לא לטובתו נתפרסם הבעש"ט, אלא לגנותו. פרסומו הוא, כאמור, עונשו ("דינו").

תם:
על

מובן שתשובה זו איננה הולמת את דרך החשיבה והטיעון של קהל חסידים, שכן הם בוודאי לא היו מודיעים את גנותו של הבעש"ט ברבים. אי לכך, יהא עלינו להסיק, שתשובתם של החסידים לחידת הכותרת היא אחרת: הסיפור משמיענו לא רק את שבחו של "אותו צדיק נסתר", אלא אף את שבחו של הבעש"ט, שכרוב ענוותו ידע להצביע על צדיק גדול ממנו. כלומר: בעיני החסידים, הצמאים לשמוע את פתרונה של אותה חידה, התשובה היא, שהבעש"ט נתפרסם בעולם משום ענוותו היתרה. תשובה זו נראית במבט ראשון בלתי-מספקת, אך במבט מעמיק יותר היא טומנת בחובה את

נרסח

1. וכדאי לשים-לב גם לעובדה שצדיק זה מופיע כ"נסתר" בפועל בגוף הסיפור, שהרי אין לו שם.

הצדקת פרסומו. העובדה שהתשובה האמיתית חבויה בסתרי תשובה אחרת, גלויה, אבל בלתי מספקת, אופיינית לדרך הסיפור החסידי, דרך האומרת שבסיפורים התמימים כביכול משוקעים חכמה וסוד עמוקים, ועל החסיד להתאמץ ולשמוע את הסיפור עוד פעם ועוד פעם, עד שירד לסופו.²

גם המלה "עולם", המופיעה בחידה ובפתרון, מגלה משמעות כסויה ומסגירה על ידי כך את משמיעיה: מלה זו מתפרשת על רקע הקונוטציה האידית-החסידית שלה ("עוילם") כעולם ייחודי של חסידים, עולם, שמחוצה לו הכול תפל. השימוש במלה זו כבמסגרת לסיפור, וכן אופן מתן התשובה החסידית לחידת הכותרת, באים לשחזר דרך דיבור וחשיבה של חסידים, דהיינו, להעמיד סגנון של הסיפור החסידי.

אולם נוכל לזהות את בעל התשובה המשיב לשאלת הכותרת באופן שונה, על-פי תבנית נוספת: הסיפור המובא משמו של החסיד, ר' אורי אלכסנדר שיחיה, כולל בתוכו חלק שבו המספר בגוף שלישי מתחלף עם המספר בגוף ראשון, והמספר הראשון הוא המספר האמן, המשמיע את דבריו כפי ששמעם מפי החסיד ר' אורי, ואילו המספר השני הוא הבעש"ט עצמו. החילופין חלים באמצע תיאור השיחה שבין הבעש"ט לתלמידיו בבית המדרש: "נענע להם הבעל שם טוב ראשו ואמר, אמת נכון הדבר, כל שיש בי יש בו, שהרי בן גילי ובן מזלי הוא..." מכאן ואילך הסיפור מושמע בגוף ראשון מפי הבעש"ט, ורק המשפט האחרון בסיפור מחזירנו אל המספר האמן.

התשובה לחידת הכותרת נשמעת אפוא, לאור תבנית זו, בסוף דברי הבעש"ט, העובר ומדבר בשלב זה בגוף נסתר, משום שהוא מסכם ומכליל עניין שאמנם ראוי להכללה: "זה שלא ציער את אמו לא בפניה ולא שלא בפניה זכה ונעשה צדיק נסתר, שהשם לבדו היודע תעלומות כל לב, הוא יודע צדקותיו של אותו צדיק. וזה שגרם יסורים לאמו שלא בפניה יצא דינו שיתפרסם בעולם." כבר אמרנו, שלא הטענה המפורשת שבפסקה זו היא התשובה האמיתית-החסידית לשאלת הכותרת, אלא תשובתו של הבעש"ט, המשתמש באותה שאלה-חידה, כדי להפריך את נקודת המוצא הפשטנית שלה, המחייבת את ערך הפרסום. הבעש"ט קובע על דרך האירוניה, שאין בין צדיקות לבין פרסום ולא כלום. כמו כן הוא משמיע, שפרסום כשלעצמו איננו בחזקת שכר וגדולה כל עיקר, כי "השם לבדו היודע תעלומות כל לב..."³, ואדרבא: הפרסום הוא עונש לגבי צדיק אמיתי.

דברי הבעש"ט מקבלים כמובן תוקף בעיני תלמידיו, בחינת ערכים שיש למדוד על פיהם את הוויות העולם. אין ספק שיש ערך חינוכי להזהרות עם סולם ערכים זה, שעל פיו יש ליחס ערך מוסרי ל"נסתר" ולא לראויותני, לנחבא אל הכלים ולא למפורסם, למקיים ערכים לשמם, שלא על מנת לקבל פרס.

2. עיין בסיפור "אתלוגו של אותו צדיק", שבסיומו נכתב: "כדאי הוא מעשה זה לשמוע שתי פעמים."

על השאלה
הרואה את
אפילו במ
עצמו לסי

האבחנה ב
הבעש"ט,
המספר עצ
הסתירה ה
דינו", ה
שניהם, א
לתוכו על
הרבה מן
אלכסנדר)
"החסידות"
והפנמת ה

ב. דרכי

הצגת הערי
בהיותו ס
זה, התור
אין בכור
בציון כמו

א) מהלן
ידיו
למד

ב) מטב
לשון
שלפ

3. אלא
כאיו
נאדו
ב"ה:
מרד

על השאלה "מי חד את החידה?" יש מקום להשיב תשובה נוספת, שעל-פיה המספר האמן הוא השואל. הרואה את הדברים ממרחק של זמן ומקום הוא רשאי לשאול בשם עצמו שאלה המובאות בכותרת, אפילו במסגרת סיפור דמוי-מעשית חסידית (כמו שעשה למשל מרטין בובר, שנתן כותרות משל עצמו לסיפורים שב"אור הגנוז").

האבחנה בקיומו של המספר מאחורי שאלת הכותרת מאפשרת השערה, שמא הקטע האחרון שבדברי הבעש"ט, שיוחס על ידנו לבעש"ט (מאחר שהוא מובא כולו בגוף שלישי), מושמע אף הוא מפיו המספר עצמו, בחינת מסקנתו הפרספקטיבית מאוד ביחס לסיפור. ואם כן, המספר מצביע על הסתירה האירונית הקיימת בעולם בין "צדיקות" לבין דרכו של עולם. המלים "זכה" ו"יצא דינו", המופיעות בקטע זה, מקרבות את תפיסת המספר אל תפיסת הבעש"ט עצמו. לפי תפיסת שניהם, אין ה"פרסום" בחזקת זכיה כלל. שניהם רואים את המצב האירוני שהבעש"ט נקלע לתוכו על-ידי פרסומו. נמצא, שאין האבחנה בעניין שיוכו של הקטע לבעש"ט או למספר משנה הרבה מן הדברים עצמם,³ ולצורך העניין ניתן להסתפק באבחנה שבין תשובת החסידים (ר' אורי אלכסנדר) לבין תשובתו של הבעש"ט, כשבשתייהן כאחת יודגשו הערכים המוסריים הפורצים ממסגרת "החסידות" ומעוררים גם אותנו: ענווה, שבח מצווה הנעשית בשלמות, זלזול בהישגים החיצוניים והפנמת הערך המוסרי-הדתי שבעשית מצווה.

ב. דרכי עיצוב

הצגת הערכים המוסריים העולים מתוך סיפור זה היא, כאמור, בתחום מגמתו החינוכית הפנימית, בהיותו סיפור חסידי. אופי הדיון בערכים אלה יקבע לפי מטרתו החינוכית של המורה. כנגד זה, התודעות אל דרכי עיצובו של הסיפור היא בתחום פעולתו היותר מקצועית של המורה לספרות. אין בכוונתנו להרחיב את הדיבור על עניין זה גם בניתוחו של הסיפור הנדון. לפיכך נסתפק, בציון כמה דברים כדי לפתוח פתח לניתוח מעמיק יותר:

(א) מהלך העלילה בסיפורנו – הטלת שליחות מטעם הבעש"ט על תלמידו, ביצוע השליחות על ידיהם לאחר מאמץ והסקת לקח בעזרת דבריו של הבעש"ט בטופו של דבר – הוא מהלך שכיח למדי במעשיות חסידיות.

(ב) מטבעות לשון אחדות המופיעות כאן שכיחות במעשיות או בניסוחים חסידיים. ציון מטבעות לשון אלה בכיתה אגב הסברת הטעון הסבר עשוי לקרבנו אל הבנת ה"עשייה" הספרותית שלפנינו.

3. אלא אם כן נפרש את הסיפור, כדברי ביקורת עצמית אירונית של המספר ביחס למעמדו כאישיות שנתפרסמה. לעניין זה נמצא אישור בכך שהסיפור מובא לראשונה במסגרת נאום שנשא ש"י עגנון במסיבה ליובילו השישים, ביום כ"א באב תש"ח (ושנתפרסם ב"הארץ" 3.9.48). הסיפור מובא שם כדברי הצטנעות של המספר כלפי חבריו, ופעמיים מודגש בו "ואני – יצא דיני להיות מפורסם".

אפשר להבחין בין ביטויים נוסחאיים, הטעונים ציון בלבד, לבין ביטויים המחייבים הסבר נרחב יותר. על הראשונים נמנים, למשל, "מעשה", "פעם אחת", "סעו למקום פלוני", "כל זה שמעתי מפיו", "אותו צדיק", ועל האחרונים נמנים מושגים כגון "צדיק נסתר", "ליו צדיקים", "להקביל פניו" או "לשבת במחיצתו" של צדיק נסתר, וכן ירידה ל"עולם השפל".

(ג) השימוש בקונוטציות לשוניות לצורך הצגתו של עניין מסוים באור נוסף על זה הנגלה מן המשמעות הדנוטטיבית שלו הוא אמצעי ספרותי ידוע. בסיפורנו כדאי לשים לב לשימוש קונוטטיבי אחד, המעניק לדברים עמקות. כוונתנו למשפט המושמע מפיו הבעש"ט, ובו הוא מתאר את המצב העוברות שלו ושל "אותו צדיק": "לא נפרס במעיה ולא נתרוצץ בבטנה, שלא לגרום צער הריזן לאימא".

הקורא שומע במשפט זה הד למדרש המתאר את התנהגותם של יעקב ועשיו בעודם ברחם אמם.⁴ הקטע הקודם בסיפורנו מחזק אסוציאציה זו: "נענע להם הבעל שם ראשו ואמר, אמת נכון הדבר, כל שיש בי יש בו, שהרי בן גילי ובן מזלי הוא. בשנה אחת נולדנו ובחודש אחד נולדנו ובשבוע אחד נולדנו ובשעה אחת ובמזל אחד נולדנו ומצווה אחת קיבלנו עלינו קודם שנולדנו."

החזרה המודגשת של שתי המלים "נולדנו" ו"אחד" (או "אחת") מעלה על הדעת, שהמדובר בהולדת תאומים. גם מדברי תלמידי הבעש"ט בחזרם מאצל "אותו צדיק" ניתן להבין, שהם רואים בו כפיל של רבם. אבל גם הם, כמו הבעש"ט עצמו, מדגישים שיש הבדל בין תאומים אלה, שהנה האחד "מסתיר את מעשיו" כלשון התלמידים, או מיטיב לקיים מצוות כיבוד אם מחברו כלשון הבעש"ט.

המוטיב של יעקב ועשיו מתקיים אפוא ב"אותו צדיק" ובבעש"ט, אלא שהוא מוגש על דרך ההפרזה המכוונת, שהרי הרמה המוסרית שבה נתון ה"עשיו" שבין השניים, הוא הבעש"ט בסיפור שלפנינו, היא גבוהה מלכתחילה, ורק אם מודדים אותה לפי תביעת מהדרין שבמהדרין במצוות, היא אינה מספקת.

אנלוגיה זו, המועלית על ידי הבעש"ט עצמו, מציגה לפנינו ביתר תוקף אותה מידה של ביקורת עצמית חמורה המאפיינת אותו. הבעש"ט תובע מעצמו התנהגות של מקיים מצוות אף לגבי תקופת עוברותו (בניגוד לתדמית של סיפורי האבות, שהרי הם "התרוצצו"

4. עייזן בבראשית, כה 22: "ויתרוצצו הבנים בקרבה." הפועל "פרס" מופיע במדרש הצמוד לאותו פסוק, ועייזן בראשית רבה, פרשה ס"ג.

ו"פרכסו"), ובכך הוא קובע קריטריון לפנים משורת הדין לגבי אחריותו האישית-המוסרית של האדם על מעשיו.

ניתוח הקונוטציות מחזירנו אפוא אל הדיון הערכי באופן שניתן לשלבו בהוראת הסיפור, אף אם אין כוונתנו להדגיש את דרכי העיצוב האמנותי בסיפור.

בים
פלוני",
תר",
"עולם

נגלה
לשימוש
בו הוא
בטנה,

אמם.⁴
נכון
דש אחד
לינו

דובר
, שהם
תאומים
בוד אם

דרך
ש"ט

ה של
צוות